

WSTĘP

Duchowieństwo towarzyszy armiom od wieków. Zaspokojenie potrzeb religijnych w warunkach zagrożenia zawsze miało ogromne znaczenie w życiu człowieka wierzącego. Swoją obecnością i pracą duszpasterze dodawali otuchy i odwagi żołnierzom, łagodzili wewnętrzne napięcie i lęk. Z opieki duszpasterskiej korzystali przedstawiciele różnych narodowości i wyznań religijnych. Prawosławie także nie stanowi w tej kwestii wyjątku. Wojskowe duszpasterstwo prawosławne ma bogatą historię. Z opieki religijnej korzystano już w armii Cesarstwa Bizantyjskiego (Wschodniorzymskiego). Wprowadzenie zorganizowanych form wojskowej służby duszpasterskiej nastąpiło jednak znacznie później. W Imperium Rosyjskim utworzono instytucję kapelanów wojskowych w pierwszej ćwierci XVIII w., za panowania cara Piotra I. W powstałych w XIX w. wojskach niepodległych państw bałkańskich (Bułgaria, Grecja, Rumunia, Serbia) również działało duszpasterstwo wojskowe wyznania prawosławnego. Duchowni tej konfesji byli obecni w armii austro-węgierskiej.

Wojskowe duszpasterstwo prawosławne na ziemiach polskich również ma trwałe tradycje. Wynika to z faktu, że losy Kościoła prawosławnego stanowią nieodłączną część dziejów państwa polskiego. Od wieków wyznawcy prawosławia są obecni na mapie wyznaniowej Polski. Jako ludność autochtoniczna od dawna zamieszkiwali w jej granicach. Prawosławie jest istotnym elementem, który ukształtował wielokulturowe oblicze ziem polskich. Dzieje tej religii splotły się z losami narodu polskiego. Kościół prawosławny odegrał niebagatelną rolę w kształtowaniu tożsamości i kultury narodów dawnej Rzeczypospolitej. Wielu przedstawicieli arystokracji prawosławnej brało udział w życiu politycznym kraju. Wystarczy tu wymienić wpływowe rody magnackie i szlacheckie: Buczaccy, Chodkiewiczowie, Czartoryscy, Sanguszkowie, Sapiehowie, Siemaszkowie, Ślucy, Sołomereccy, Tyszkiewiczowie, Massalscy, Olelkowicze, Pacowie, Puzynowie, Wiśniowieccy, Zasławscy, Zbarascy i wielu innych, których

członkowie w XV–XVI w. pełnili wysokie stanowiska państwowe. W historii Polski wielu jej obywateli wyznania prawosławnego dało się poznać jako gorący patrioci i obrońcy jej niepodległości i granic. Dla przykładu można wymienić choćby książąt hetmana Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego i jego syna, wojewodę kijowskiego Konstantego Konstantynowicza Ostrońskiego, senatora Adama Kisiela, metropolitów Piotra Mohyłę i Sylwestra Kossowa. Podczas bitwy pod Wiedniem (12 września 1683 r.), w której brało udział ok. 5 tys. Kozaków, wyróżnił się Jerzy Kulczycki, prawosławny szlachcic spod Sambora. Źródła mówią, że duchowni prawosławni towarzyszyli rycerzom Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej w czasie wielu wypraw i bitew. Pierwsze wzmianki o obecności księży prawosławnych w armii Rzeczypospolitej odnoszą się do XVII w. Księża prawosławni byli także obecni w szeregach wojsk Tadeusza Kościuszki w 1794 r.

Nie powinien zatem dziwić fakt, że po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w jej siłach zbrojnych również nie zabrakło prawosławnych, na potrzeby których funkcjonowało duszpasterstwo wojskowe tego wyznania. Oddajemy do rąk czytelników książkę, która ukazuje dzieje duszpasterstwa wojskowego wyznania prawosławnego w latach 1919–1949 przez pryzmat losów poszczególnych kapelanów. Chronologicznie historię duszpasterstwa wojskowego można podzielić na dwa etapy: 1) wojna polsko-bolszewicka i okres międzywojenny, kiedy duszpasterstwo funkcjonowało w kraju i 2) lata II wojny światowej i pierwsze lata powojenne, kiedy służbę duszpasterską pełniono na emigracji. W omawianym okresie przez szeregi Wojska Polskiego przewinęło się kilkudziesięciu duchownych prawosławnych, którzy pełnili w nim funkcje duszpasterskie. Przedmiotem niniejszej monografii jest życie i działalność zaledwie kilku kapelanów. Dokonując wyboru konkretnych postaci, kierowałem się następującymi zasadami: dostępnością materiału źródłowego i rolą, którą odegrali oni w organizacji i działalności służby duszpasterskiej. Za losem każdego kapłana kryje się odrębna historia, ale dotyczy ona służby Kościołowi i ojczyźnie. Na przykładzie życia tych ludzi można prześledzić wszystkie etapy służby duszpasterskiej wyznania prawosławnego w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej i Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie. Los każdego kapłana ilustruje historię duszpasterstwa na określonym etapie jego rozwoju. Zgłębiając życie duchownych, poznajemy również warunki, w których oni działali i funkcjonowało duszpasterstwo wojskowe; dostrzegamy problemy, z jakimi musiała się mierzyć służba duszpasterska. Poznajemy także wzloty i upadki duszpasterstwa wojskowego wyznania prawosławnego, jego mocne i słabe strony. Na skutek różnych zawirowań losu większość tych kapelanów przez wiele lat pozostawała nieznaną szerszemu gronu ludzi. Dotychczas postaci te były mało znane w środowiskach innych niż prawosławne. W związku z tym moją intencją było przywrócenie społeczeństwu pamięci o nich i ich czynach.

Starałem się przedstawić bohaterów tej książki w sposób wszechstronny, nie unikając kwestii złożonych i trudnych.

Praca składa się z pięciu rozdziałów. W pierwszym przedstawiono krótki zarys duszpasterstwa wojskowego wyznania prawosławnego w okresie od powstania prawosławnej służby duszpasterskiej w WP w 1919 r. do czasu, kiedy jej działalność dobiegła końca w 1949 r. Wówczas rozwiązano Polski Korpus Przy sposobienia i Rozmieszczenia, w szeregach którego istniał zespół kapelanów wojskowych wyznania prawosławnego. W pozostałych rozdziałach zostały ukazane życiorysy wybranych kapelanów. Rozdział drugi poświęcony jest kapelanom wojskowym okresu międzywojennego. Niektórzy z nich – ks. Bazyli Martysz i ks. Szymon Fedorońko – stali u podstaw prawosławnej służby duszpasterskiej, kładąc podwaliny pod organizację opieki duchownej nad żołnierzami odrodzonego Wojska Polskiego. Za sprawą losów tych duchownych można poznać uwarunkowania społeczno-polityczne i materialne działalności prawosławnej służby duszpasterskiej w latach 1919–1939. Możemy również poznać problemy, z którymi mierzyło się duszpasterstwo wojskowe w międzywojniu. Na uwagę zasługuje to, że wszyscy ci kapelani po wrześniu 1939 r. podzielili tragiczny los, stając się prawdziwymi męczennikami za wiarę i ojczyznę. Rozdział ten opowiada o kapelanach, którzy zostali zgładzeni w niewoli radzieckiej. Tragiczne losy tych ludzi wymownie pokazują, jaką stratę poniosło polskie prawosławie w czasie II wojny światowej. Rozdział trzeci przybliży historię kapelanów, którym przyszło nieść posługę duchowną zarówno w czasie pokoju (w kraju), jak i w latach II wojny światowej (na obczyźnie). To duchowni, którzy uczestniczyli w organizacji i działalności duszpasterstwa wojskowego wyznania prawosławnego w Armii Polskiej w ZSRR, Samodzielnej Brygadzie Strzelców Karpackich, Armii Polskiej na Wschodzie, 2. Korpusie i oddziałach polskich stacjonujących w Wielkiej Brytanii i na Bliskim Wschodzie. Rozdział czwarty traktuje o losie ks. Michała Bożerianowa, który choć kapelanem wojskowym nie był, to pełnił posługę kapłańską wśród polskich uchodźców wojennych, tym samym dzieląc trudy duszpasterzy wojskowych. Opiekował się on rodzicami, żonami i dziećmi żołnierzy walczących w szeregach PSZ na Zachodzie. Ciekawy i barwny życiorys tego duchownego przybliży nam jeszcze jeden mało dotąd znany epizod działalności polskiego duszpasterstwa prawosławnego w czasie II wojny światowej. Z tego względu uznałem za stosowne omówić również jego los w tej monografii. Ostatni (piąty) rozdział dotyczy życia i działalności biskupa Mateusza (Konstantego Siemaszki). Los tego duchownego również zasługuje na uwagę, ponieważ dane mu było pełnić posługę kapłańską zarówno w siłach zbrojnych II Rzeczypospolitej, jak i w PSZ na Zachodzie. Za sprawą jego drogi życiowej możemy prześledzić wszelkie zmiany w rozwoju i funkcjonowaniu służby duszpasterskiej na przestrzeni niemalże 30 lat. Przeżył on drogę od kapelana rejonowego i kapitana międzywojennego WP do pułkownika

PSZ na Zachodzie, a później zwierzchnika Polskiego Kościoła Prawosławnego na obczyźnie.

Bazę źródłową do napisania tej monografii stanowiły materiały z archiwów i bibliotek w Polsce i za granicą. Przeważająca większość dokumentów dotyczących życia i działalności kapelanów prawosławnych w okresie międzywojennym pochodzi z Centralnego Archiwum Wojskowego i Archiwum Akt Nowych. Są to dokumenty sporządzone przez władze wojskowe (Sztab Generalny WP, Biuro Wyznań Niekatolickich, Główny Zarząd Duszpasterstwa Prawosławnego, dowództwa poszczególnych okręgów korpusów) i cywilne (Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego). Ważnymi źródłami okazały się również akta personalne kapelanów wojskowych. Cenne uzupełnienie stanowiły dokumenty znajdujące się w zbiorach Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej, Polskiego Czerwonego Krzyża i Litewskiego Centralnego Archiwum Państwowego. W pracy zostały wykorzystane także materiały z Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego, gdzie kwerendą objęto akta personalne niektórych kapelanów – absolwentów Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego. Największe zasoby dokumentacji na temat losów duchownych w czasie wojny (dotyczy to kapelanów służących w PSZ na Zachodzie) posiada Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie. Dużą wartość poznawczą mają źródła składające się na zespoły dokumentów naczelnego dowództwa wojskowego oraz poszczególnych formacji i rodzajów broni. Nie mniej ważne okazały się dokumenty z kolekcji prywatnych. Autor wykorzystał również materiały przechowywane w Ministry of Defence, APC Polish Enquiries (Londyn), przede wszystkim akta personalne kapelanów wyznania prawosławnego, którzy służyli w szeregach PSZ na Zachodzie. Szczególnie cenne okazały się zbiory Lambeth Palace, The Church of England Record Centre. Są to dokumenty wytworzone przez hierarchię Kościoła anglikańskiego, z którym polskie duchowieństwo prawosławne utrzymywało ożywione kontakty.

Inną kategorię źródeł wykorzystanych w pracy stanowi prasa – tak przedwojenna, jak i wojenna, której wnikliwa analiza pozwala na odtworzenie istotnych epizodów z historii wyznawców prawosławia w WP. W sposób szczególny należy zwrócić uwagę na wydawnictwa wojskowe („Polski Żołnierz Prawosławny” 1945–1946) i religijne (m.in. „Воскресное Чтение”, „Przegląd Prawosławny”, „Ziarnko Prawosławne”, „Dwutygodnik Prawosławny”). Przekazy prasowe były bardzo pomocne szczególnie przy odtwarzaniu biografii poszczególnych kapelanów wojskowych.

Przeprowadzenie rzetelnego badania i dokonanie analiz naukowych wymagało wykorzystania szerokiej bazy literatury przedmiotu z zakresu historii wojskowości. Poszczególne zagadnienia związane z działalnością wojskowego duszpasterstwa wyznania prawosławnego tak w okresie międzywojennym,

jak też w czasie II wojny światowej, omawiane już były przez Tadeusza Böhma¹, Waldemara Rezmera², Stefana Józefa Pastuszkę³, Zbigniewa Werre⁴, Marka Wesołowskiego⁵, Witolda Wróblewskiego⁶, Mikołaja Hajduczenia⁷. Na szczególne wyróżnienie zasługują prace Janusza Odziemkowskiego⁸ i Zofii Waszkiewicz⁹. Przedstawienie powstania i funkcjonowania wojskowego duszpasterstwa prawosławnego w omawianym okresie nie byłoby możliwe bez ukazania ogólnej sytuacji Kościoła prawosławnego w tym czasie. W związku z tym wykorzystano bardzo wartościowe prace Mirosławy Papierzyńskiej-Turek¹⁰, Antoniego Mironowicza¹¹, Kazimierza Urbana¹², Andrzeja Zięby¹³, Grzegorza Jacka Pelicy¹⁴, Stefana Dudry¹⁵, Grzegorza Sosny¹⁶, Bernadetty

¹ T. Böhm, *Organizacja wojskowej służby duszpasterskiej wyznań niekatolickich w II Rzeczypospolitej Polskiej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 4, s. 46–59.

² W. Rezmer, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego w 1939 r.*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 1, s. 49–67.

³ S.J. Pastuszka, *Życie kulturalne w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie w czasie II wojny światowej*, Kielce–Warszawa 2010.

⁴ Z. Werra, *Działalność duszpasterska w 2. Korpusie Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie gen. Władysława Andersa 1941–1947*, Warszawa 2009.

⁵ M. Wesołowski, *Duszpasterstwo w II Korpusie gen. Władysława Andersa*, Kielce 2004.

⁶ W. Wróblewski, *Duszpasterstwo mniejszości religijnych w Wojsku Polskim w latach 1918–1939*, w: *Białoruś, Czechosłowacja, Litwa, Polska, Ukraina. Mniejszości w świetle spisów statystycznych XIX–XX w. Liczebność i rozmieszczenie – stosunki narodowościowe – polityka narodowościowa. Materiały z międzynarodowej konferencji „Samoidentyfikacja narodowa i religijna a sprawa mniejszości narodowych i religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej”*, Lublin 19–21 października 1993, red. J. Skarbek, Lublin 1996.

⁷ M. Hajduczenia, *Prawosławne duszpasterstwo wojskowe w II Rzeczypospolitej (na przykładzie DOK VIII Toruń)*, w: *Historia duszpasterstwa wojskowego na ziemiach polskich*, red. J. Ziółek et al., Lublin 2004, s. 409–422.

⁸ J. Odziemkowski, *Armia i społeczeństwo II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1996; idem, *Służba duszpasterska Wojska Polskiego 1914–1945*, Warszawa 1998; J. Odziemkowski, B. Spychała, *Duszpasterstwo wojskowe w Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1987.

⁹ Z. Waszkiewicz, *Duszpasterstwo w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej (1918–1939)*, Toruń 2000; eadem, *Duszpasterstwo wojskowe na terenie Dowództwa Okręgu nr VIII w Toruniu*, w: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939. Zbiór studiów*, red. Z. Karpus, W. Rezmer, Toruń 2001.

¹⁰ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.

¹¹ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w Polsce*, Białystok 2006.

¹² K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny)*, Kraków 1996.

¹³ A. Zięba, „Wojna popów”. *Polskie prawosławie na emigracji po II wojnie światowej*, „Przegląd Polonijny” 1997, nr 3, s. 31–51.

¹⁴ G.J. Pelica, *Kościół prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939)*, Lublin 2009.

¹⁵ S. Dudra, *Metropolita Dionizy (Waledyński) 1876–1960*, Warszawa 2010.

¹⁶ G. Sosna, A. Troc-Sosna, *Hierarchia i kler Kościoła prawosławnego w granicach II Rzeczypospolitej i Polski powojennej w XIX–XXI wieku*, Ryboły 2012.

Wójtowicz-Huber¹⁷ i wielu innych. Korzystałem również z literatury wspomnieniowej, zarówno polskiej, jak i zagranicznej. Pełny wykaz wykorzystanych pozycji znajduje się w bibliografii.

W ciągu kilku ostatnich lat opublikowałem również szereg artykułów poświęconych dziejom służby duszpasterskiej w polskich siłach zbrojnych oraz udziałowi w nich obywateli wyznania prawosławnego. Niektóre zagadnienia mające pośredni związek z tematem niniejszej monografii zostały już omówione we wcześniejszych moich pracach¹⁸.

Nie mam ambicji wyczerpania poruszanego tematu. Zdaję sobie sprawę z tego, że w historii duszpasterstwa wojskowego wyznania prawosławnego jest wiele innych duchownych, których życie i działalność również zasługują na osobne opracowanie. Miejmy zatem nadzieję, że książka ta będzie stanowić inspirację do badań nad losami innych kapelanów wojskowych.

¹⁷ B. Wójtowicz-Huber, „Ojcowie narodu”. *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*, red. J. Koźbiał, Warszawa 2008.

¹⁸ J. Grzybowski, *Białorusini w polskich regularnych formacjach wojskowych w latach 1918–1945*, Warszawa 2007; *idem*, *Pogoń między Orłem Białym, Swastyką i Czerwoną Gwiazdą. Białoruski ruch niepodległościowy w latach 1939–1956*, Warszawa 2011.